

Wat vooraf ging ...

De 16de eeuw was een woelige tijd voor “de Lage Landen”¹. Tijdens de eerste helft van deze eeuw, onder de regering van Keizer Karel, deden zich niet alleen politieke en militaire schermutselingen voor maar begon een godsdienststrijd die verstrekkende gevolgen zou hebben voor de Nederlanden en voor de rest van Europa. Aanleiding was de verkondiging van de Protestantse leer ingezet met de aanklacht tegen de Roomse Kerk door Luthers 95 Artikelen in Wittenberg, Duitsland. Deze nieuwe leer werd goed ontvangen in de Nederlanden en had al spoedig een groot aantal volgelingen in alle standen van de maatschappij. Dit nieuw religieuze gedachtengoed werd ervaren als een bedreiging tegen de politieke eenheid van het Heilige Roomse Rijk en er werd hard tegen opgetreden zowel door de wereldse als de religieuze machthebbers. Dit zou tenslotte ontaarden in vervolging, geweld en opstand aan beide zijden van het conflict.

Een iets minder bekende geschiedschrijving...

Op 28 september 1520 werd de pauselijke bul “*Bulla contra erro*” uitgevaardigd. Deze verbood het drukken en verspreiden van Luthers geschriften. Bestaand materiaal moest verbrand worden en de bezitters ervan werd een geldboete opgelegd. Als gevolg hiervan vond de eerste verbranding van Luthers boeken plaats in Leuven, op 8 oktober 1520. Daarmee begon de kettervervolging in de Lage Landen.

In mei 1521 wordt op de Rijksdag van Worms het Edict van Worms uitgevaardigd waarbij Luther zelf onder de gouvernementele ban wordt geplaatst, zijn geschriften verboden worden en hijzelf vogelvrij verklaard wordt. Deze beslissing wordt herhaald op de Rijksdag van Augsburg in 1530 en in 1555 waar de Godsdienstvrede wordt ondertekend.

Voor het eerst in de geschiedenis werd een inquisiteur aangesteld door de wereldse macht: Karel V gaf Frans Van Der Hulst in april 1522 de leiding over de inquisitie (nu zou men spreken van een “godsdienstpolitie”). Vanaf dan zou het geloof in dwaalleren of ketterij een misdaad zijn tegen de maatschappij, tegen God en tegen de gouverneurs aangesteld door God. Majesteitsschennis werd strafbaar met de dood voor afgedwaalde geestelijken. Een jaar later, op 1 juni 1523, werd Frans Van Der Hulst door de paus gepromoveerd tot algemeen pauselijk inquisiteur.

De nieuwe godsdienstwetten waren goed bekend bij de bovenlaag van de bevolking maar de doorsnee burger trok er zich niet zoveel van aan, daarom besloot men een voorbeeld te stellen:

Op 1 juli 1523 worden dan ook de eerste martelaren ter dood veroordeeld. Het gaat om twee Augustijnse monniken uit Antwerpen, Hendrik Vos en Jan van den Essen, die weigerden hun herontdekte geloof in God en de Bijbel af te zweren. Zij werden op de Grote Markt in Brussel op de brandstapel gezet. Daarmee worden ze de eerste martelaren van de Reformatie in geheel Europa. Luther zelf schreef een ballade, een lied, ter herdenking van hun dood: "Een nieuwe liedt".

Ondertussen worden de wetten, aangekondigd op ‘Plakkaten’, talrijker en strenger:

In 1529 werd de doodstraf uitgebreid tot niet-geestelijken.

In 1531 werden drukkers die protestants materiaal drukken óf gebrandmerkt, óf de hand afgehouden, óf een oog uitgestoken.

---

¹ Dezen omvatten het grootste deel van het huidige Nederland, België (zonder de provincie Luik) en het Groothertogdom Luxemburg.

In 1535 werd aangekondigd dat alle anabaptisten moeten worden gedood.

In 1546 stelde de Universiteit van Leuven een Index van verboden boeken op.

Tot nog toe hadden de plaatselijke, stedelijke overheden hun burgers kunnen afschermen voor de meest ernstige gevolgen van de religieuze wetgeving. De inquisitie functioneerde als een rechtbank die verdachten mocht ondervragen en, indien nodig tot het verkrijgen van een bekentenis, mocht folteren. Zij ook bepaalde de straf maar het was de wereldse macht die de straf ten uitvoer moest brengen. De lokale overheden die de vrede onder de bewoners wilden bewaren, verminderden vaak de straf of lieten de beklagden vluchten naar andere steden of landen (Engeland).

Hieraan werd door Keizer Karel een einde gemaakt met het uitvaardigen van het *Eeuwige Verdict* van april 1550 of het zogenaamde 'Bloedplakkaat'. Dit gebod de lokale overheid de opgelegde straffen vlug en volledig uit te voeren en van nieuwe inwoners een priesterlijk getuigschrift van hun katholieke geloof te eisen. Hierdoor werden de uitwijkmogelijkheden naar andere steden voor de protestantsgezinden afgesneden. Op het drukken, verspreiden, verkopen, kopen en bezitten van ketterse boeken, op het lezen en verklaren van de bijbel, het prediken van ketterse ideeën, het bijwonen van ketterse vergaderingen en op onderdak verschaffen aan nieuwkomers stond de doodstraf: onthoofding voor mannen en levend begraven worden voor vrouwen tenminste als men zijn fouten erkende, zoniet werd het de brandstapel. Voorafgaand daaraan werd men in de kerkelijke ban geslagen, de burgerrechten ontnomen en diens goederen verbeurdverklaard.

Om het inquisitie apparaat verder te grondvesten werd het in 1545 door Keizer Karel uitgebreid met provinciale onderinquisiteurs. Met de aanstelling van de fanatieke jurist Pieter Titelmans kreeg de inquisitie echt vaste voet aan de grond: in zijn ambachtsgebied van Vlaanderen, Rijsel en het Doornikse werden tussen 1550 en 1566 ongeveer 1600 ketterse door de inquisitie gedagvaard, één om de drie werkdagen.

Toen Filips II landsheer werd van de Nederlanden en hertog van Brabant in 1555 erfde hij een zeer gespannen situatie. In 1559 stelde hij zijn halfzus Margaretha van Parma aan als landvoogdes der Nederlanden². In werkelijkheid had zij geen macht; die werd gedragen door een schaduwkabinet van drie juristen-vertrouwelingen. Met de "*Pragmatische Sanctie*" van 1548 had Keizer Karel de gewesten en steden van de Lage Landen verenigd tot een nieuwe territoriale eenheid, de Zeventien Provinciën genaamd. De Nederlanden werden nu een autonome eenheid die verantwoording schuldig was aan de vorst. Filips dreef deze centralisatie van de macht verder door waardoor de belangen en invloed van de Nederlandse hoge adel in de Raad van State ingekrompen werd, tot groot ongenoegen van deze laatsten. Bovendien sloot hij in het geheim een akkoord met paus Paulus IV waardoor de bestaande bisdommen in de Nederlanden grondig hervormd zouden worden. Met het oog op de contra-reformatie beoogde de pauselijke bul *Super Universas* de geestelijkheid beter onder controle te krijgen en de bisschoppen hoger op te leiden zodat hen meer politieke macht kon gegeven worden. Dit gecombineerd met de hoge belastingen omwille van de vele militaire campagnes, de misoogsten en de honger van de jaren zestig én de extra koude winters leidde tot onrust en diep ongenoegen in alle lagen van de bevolking.

De leer van Johannes Calvijn, die pas in de bloedplakaten van 1550 verboden werd, had ondertussen veel aanhang verworven zowel bij de lage adel en handelaars als bij de laagste sociale klassen die leden onder de enorme werkeloosheid, armoede en uithongering. De naar het buitenland gevluchte Protestantenvormden kwamen terug gesteund door een heel netwerk van predikers uit Genève, Zwitserland, Engeland, Duitsland. De gevluchte Franse hugenoten die zich in de

---

² Zij was de buitenechtelijke dochter van Keizer Karel met een prostituee uit Oudenaarde.

Nederlanden gevestigd hadden, leerden de plaatselijke inwoners zich te organiseren in schuilkerken en clandestiene bijeenkomsten; deze werden vanaf 1562 in openlucht gehouden en "hagepreken" genoemd. Er kwam een hele massabeweging op gang die gewapend naar de bijeenkomsten trok, tot tienduizenden gelovigen toe. Dit enthousiasme was door geen enkele overheidsinstantie te stuiten.

In Frankrijk hadden binnenlandse spanningen tussen de Katholieken en de Calvinisten, Hugenoten genaamd, in 1562 geleid tot burgeroorlog. Dit droeg bij aan nieuwe spanningen tussen de Spaanse koning en de hoge adel der Nederlanden die zich verzamelden in de Liga der Groten. Deze laatsten drongen er bij Margaretha van Parma op aan om de plakaten te verzachten in afwachting van het antwoord van de koning op hun vraag om de inquisitie af te schaffen en hen meer zeggingschap te geven in de Raad van State. Steeds meer prominente burgers en lage adel sloten zich bij hen aan en in 1566 veranderde de naam van het verzet in het Eedverbond der Edelen. Op 5 april trokken zo'n 200 edelen naar het kasteel van Coudenberg in Brussel om er het smeekschrift het '*Compromis der Edelen*' aan de landvoogdes te overhandigen. De stoet werd geestdriftig toegejuicht door een duizendkoppige menigte. Het voorval werd door de leidende juristen met minachting van de hand gewezen en de edelen werden omschreven als '*les gueux of bedelaars*'. Vanaf dit moment nam de volksmond de scheldnaam 'de geuzen' aan voor diegenen die zich zouden verzetten tegen Spanje. Op 30 juni werd aan de landvoogdes een tweede smeekschrift overhandigd waarin vrijheid van godsdienst werd geëist, terzelfdertijd werd ze ervoor gewaarschuwd dat een volksopstand zo goed als niet meer te voorkomen viel.

Op 10 augustus 1566 trok mutsenmaker/hageprediker Sebastiaan Matte met zo'n 2000 gewapende volgelingen rond in de Westhoek waar hij hen ophitste om kapelletjes en kerken te zuiveren van alle 'afgodsbeelden'. Hiermede begon de beeldenstorm die zich razendsnel door de Nederlanden verspreidde. De vernielzucht kende geen grenzen; kerken, kloosters, bibliotheken, hospitalen, alles werd geplunderd en in elkaar geslagen. Heiligenbeelden, schilderijen, perkamenten, glasramen, sacramentshuizen, niets werd ontzien. Sommige Calvinistische kerkraden betaalden beeldenstormers om de kerken te vernielen: deuren, portalen, banken, doksalen werden tot brandhout herleid. Alhoewel de adel de beeldenstorm afkeurde, weigerden ze om in te grijpen uit schrik dat de bevolking zich tegen hen zou keren. Zo groot was de volkswoede dat niet-Protestanten ook deelnamen. De situatie werd onhoudbaar en de landvoogdes vroeg Spanje om hulp. Filips II stuurde de 'ijzeren hertog' Alva om orde op zaken te stellen. Deze marcheerde op 22 augustus 1567 met 10.000 soldaten Brussel binnen .

Vijf dagen na zijn aankomst installeerde Alva de Raad van Beroerten, een rechtbank die berucht werd als de Bloedraad vanwege de vele vonnissen tegen ketteren en rebellen. Wie schuldig werd bevonden werd opgeknoopt of verbrand, wie verstek liet gaan werd veroordeeld en hun bezittingen in beslag genomen. In totaal zou de Raad van Beroerten 12000 processen voeren, van 9000 personen werden de bezittingen geconfisqueerd en 1100 beschuldigen werden naar het schavot gestuurd. Onder het zevenjarige bewind van Alva, die ondertussen gepromoveerd was tot landvoogd, zouden zestigduizend personen de Nederlanden ontvluchten. Het effect: het verzet nam toe, de opstandelingen gingen zich organiseren. Ze vielen Spanjaarden aan, ze verminkten katholieke geestelijken. Deze laatsten werden de oren afgesneden wat bekend werd als 'orenkorten.'

Ook de adel ontsnapte niet aan de gerechtelijke vervolging onder Alva: Willem Van Oranje vluchtte naar Duitsland, op 5 juni 1568 werden de graven Egmont en Hoorn onthoofd op de Grote Markt van Brussel. Hun dood zou gedurende de volgende eeuwen België blijven beroeren, ze werden als helden geëerd door de enen maar werden beschouwd als verraders door de (katholieke) anderen.

Met de gevangenneming van Egmont en Hoorn werd Willem van Oranje de leider van het Eedverbond. Hij organiseerde voor het eerst een leger tegen Spanje op 5 april 1566 die op 23 mei in de buurt van Groningen de Spanjaarden versloegen. Deze veldslag, de slag van Heiligerlee, wordt gezien als het begin van de Tachtigjarige Oorlog die in 1648 zou eindigen met de Vrede van Münster. De tweede helft van de 16de eeuw wordt dan ook gekenmerkt door de gewapende opstand van individuele steden tegen Spanje, met of zonder de hulp van buitenlandse troepen of gevluchte Protestanten en bannelingen. De represailles van de Spanjaarden waren meedogenloos: in 1572 wordt Mechelen voor 3 dagen door Spaanse soldaten 'geplunderd' en daarna van haar stadsrechten ontnomen; in Zutphen worden de opstandelingen opgehangen en in de rivier verdronken; in Naarden worden de inwoners bijeengedreven in de dorpskerk die daarna in brand werd gestoken...

Uiteindelijk bleek dat Alva's strategie van verschroeide aarde tegen de opstandige steden niet werkte, hij werd teruggeroepen naar Spanje in 1573 en opgevolgd door Requesens. Toen deze plotseling overleed op 5 maart 1576 en er geen onmiddellijke opvolger voorhanden was, begon het (onbetaalde) Spaanse leger te muiten. Eind oktober vielen vijfduizend muitende soldaten Antwerpen binnen om de rijkste stad van de Nederlanden gedurende 4 dagen te plunderen. Ze doden duizenden burgers en staken minstens 500 huizen in brand waaronder het stadhuis met de stadsarchieven. De 'Spaanse Furie' ontketende zoveel verontwaardiging in de Lage Landen dat de dag erna, op 8 november 1576, de zeventien opstandige gewesten de Pacificatie van Gent ondertekenden. Het verdrag eiste de terugtrekking van alle Spaanse troepen en zelfbestuur, men eiste algemene amnestie en het afschaffen van het confisceren van goederen. Er werden geen duidelijke afspraken gemaakt over de godsdienstkwestie, iedere staat dacht daar namelijk anders over. Toen uiteindelijk de nieuwe landvoogd aankwam, Don Juan van Oostenrijk, kon deze niets anders doen dan de Pacificatie goedkeuren: hij kondigde het '*Eeuwige Edict*' af in februari 1577. Maar in mei brak hij zijn woord en viel Namen binnen, nu werd het burgeroorlog.

In Brussel, Gent en Antwerpen werd het bestaande stadsbestuur omvergeworpen en vervangen door calvinistisch gezinden; de Calvinistische Republiek werd uitgeroepen in alle drie steden. In Gent kwam een toevloed van mensen op gang: soldaten die de stad wilden verdedigen, terugkerende bannelingen, Vlaamse vluchtelingen uit Engeland en Duitsland en predikanten die het zuivere evangelie wilden prediken. Onder hen was de vrij intolerante toppredikant Petrus Datheen die de Synode van Dordrecht had voorgezeten en de theocratie kwam preken. Voor de Gentenaars ging de Pacificatie niet ver genoeg, ze eisten enkele kerken op als preekkerken en gaven de Calvinistische godsdienst het alleenrecht. In 1578 raasde een tweede beeldenstorm door de kerken en kloosters waarbij tientallen middeleeuwse handschriften in de Leie werden gegooid. Gent richtte een Calvinistische theologische Faculteit op in het Pand, deze genoot een enorme faam. Gent had zich ontwikkeld tot hét bolwerk van het verzet en het calvinisme in Vlaanderen. Onder druk van Gent wordt ook de rest van Vlaanderen gecalviniseerd: Brugge, Oudenaarde, Ieper, Kortrijk en Sint-Niklaas krijgen een calvinistisch stadsbestuur en scholen.

Don Juan overleed op 1 oktober 1578 en werd opgevolgd door Alexander Farnese, een militair genie en zoon van Margaretha van Parma. Deze wordt opgedragen de chaotische situatie onder controle te krijgen en de katholieke leer in ere te herstellen. In de meest zuidelijke provincies had men ondertussen genoeg gekregen van het Gentse fanatiek calvinistisch overwicht. De (Waalse) Malcontenten verenigden zich in de Unie van Atrecht in januari 1579 waarin ze hun trouw aan Spanje en Farnese betuigden. Als tegenzet verenigen de meer noordelijke provincies, waaronder Vlaanderen en Brabant, zich in de Unie van Utrecht: ze beloofden om 'voor de eeuwigheid bij elkaar te blijven' en lieten elke stadstaat toe zijn gekozen religie uit te oefenen zonder vrees voor vervolging. Op 26 juli 1581 publiceerde de Staten-Generaal het Plakkaat van Verlatinghe, waarbij Filips II niet langer als

leider van de Nederlanden erkend wordt. In de zomer van 1583 begon Farnese de *Reconquista* van de Nederlanden; vanuit Doornik rukte hij noordwaarts op en nam stad na stad in. In 1584 viel Gent en in 1585 moesten Brussel en Antwerpen zich gewonnen geven. Farnese meet zich het imago van genadige landvoogd aan en laat de inwoners hun eerdere stadsprivileges behouden. Ook kondigt hij een algemene amnestie af, de calvinisten die zich niet willen bekeren tot het katholicisme worden gedurende twee jaar de vrije aftocht beloofd. Er begint een massale exodus naar het noorden.

Temidden van de wisselende allianties wordt Willem van Oranje in 1580 door de Spaanse koning vogelvrij verklaard. Op 10 juli 1584 werd hij in zijn huis in Delft, nu het stadhuis, doodgeschoten. In 1588 werd de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden uitgeroepen. Farnese zou de noordelijke staten van de Lage Landen nooit kunnen innemen want na de schaamtelijke nederlaag van Filips II tegen Engeland in 1588, met het verlies van de Armada tot gevolg, werd generaal Farnese de schuld in de schoenen geschoven. Hij werd ingezet in de nieuwe Spaanse oorlog tegen de Fransen en stierf een verbitterd man op 3 december 1592.

Wat is dan het kostenplaatje voor België van een eeuw van godsdienstvervolgung?

In totaal werden zo'n drieduizend protestanten ter dood veroordeeld. Twee derde ervan waren anabaptisten die meestal tot de lagere sociale klassen behoorden. De Lutheraanse handelaars en bemiddelde calvinisten werden door de stedelijke overheden zoveel mogelijk afgeschermd van de strengere straffen van de Plakkaten.

In de jaren tachtig van de 16de eeuw zouden zo'n honderdduizend bannelingen de Zuidelijke Nederlanden verlaten. Vijftienduizend Gentenaars of een derde van de stad wijkte uit naar het Noorden, veertigduizend Antwerpenaars, of de helft van de bevolking, liet zijn huis leeg achter. Hetzelfde gebeurde in Brugge, Mechelen en Brussel. Deze volksverhuizing betekende een waar drama voor de economie. Niet alleen de culturele intelligentsia maar ook nog eens tienduizenden handelaars en geschoolde vaklieden verlieten het land. Amsterdam verdriedubbelde inwoners in enkele jaren tijd. Steden als Brussel, Gent, Brugge en Antwerpen zakten af naar een provinciale status. Het culturele, economische en inventieve zwaartepunt dat altijd in de Zuidelijke Nederlanden had gelegen, verschoof nu naar het Noorden. Deze culturele en economische braindrain werd de motor achter de Nederlandse Gouden Eeuw.

Voeg daarbij het grote verlies aan patrimonium door de vernietiging van talloze schilderijen, perkamenten en kunstwerken door de Beeldenstorm, de nood aan heropbouw van kerken en kloosters en de verliezen geleden in de steden door plunderende huursoldaten, en men zal begrijpen hoe enorm de financiële kost is die deze burgeroorlog van België gevegd heeft.

Op godsdienstig vlak zouden de Zuidelijke Nederlanden terugvallen op het Rooms Katholicisme. Meer dan 400 jaar zou de Bijbel een, voor het volk, verboden boek worden. Pas in de jaren 1900, na de grote 19de eeuw van zending, zou België opnieuw met christelijke anabaptistische stromingen geconfronteerd worden. En *confrontatie* is het juiste woord, want de geschiedenis van de 16de eeuw heeft tot voor kort in het nationaal geheugen een fervente schrik achtergelaten voor alles wat niet Rooms is. Alhoewel godsdienstvrijheid een grondwettelijk beschermd recht is en ieder dus vrij is zijn religie te beoefenen, verlopen de onderlinge relaties tussen de verschillende christelijke gemeenschappen niet altijd even makkelijk. We hopen met deze Akte van Berouw en Verzoening op 1 juli 2023 een steentje bij te dragen aan het vormen van een grotere eenheid binnen het Lichaam van Christus.

Chris Velleman

Gent, april 2023

Deze informatie berust op:

Francis Weyns, De zinderende 16de eeuw. Gent (Borgerhoff & Lambergts, 2021)

Michael Pye, Antwerp, The Glory Years (Penguin, 2022)

Geoffrey Parker, Filips II (Utrecht: VBK media, 2015)

P De Maeyer, M Galand, B Vannieuwenhuyze, G Vanthemsche, De geschiedenis van België in 100 oude kaarten. (Tielt: Lannoo, 2021)

Over de executie van de twee augustijnse monikken:

<https://luther2017.procant.be/1523-evocatie-van-de-terechtstelling/>

Dick Wursten, <https://dick.wursten.be/martelarenAntwerpen.htm>

Maarten Luther, "Een nieuwe liedt" op <https://luther.wursten.be/1580-2/>

Th. M. (Dick) Akerboom, 'Ein neues Lied wir heben an: Over de eerste martelaren van de Reformatie en het ontstaan van het eerste lied van Martin Luther', in: Lutherbulletin, 14 (2005), 27-43.

Johan van der Wiele, "Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden". Deel 97 (1982) op

https://www.dbnl.org/tekst/bij005198201_01/bij005198201_01_0002.php

"De Tachtigjarige Oorlog - Opstand in de Nederlanden" (27 september 2022), op

<https://historiek.net/tachtigjarige-oorlog-opstand-nederlanden/63289/>

"De Pacificatie van Gent (1576)" (14 november 2021), op

<https://historiek.net/pacificatie-van-gent-1576/69134/>

Dick Wursten, "De hagepreken, een revolutie", op

<https://luther.wursten.be/de-hagepreken-een-revolutie/>

"Gent, rebelse stad in reformatietijd", op

https://www.digibron.nl/viewer/collectie/Digibron/id/tag:RD.nl,20090115:newsml_d93476a9e856391e982417964f4c4bcc

"Theocratisch experiment in Gent mislukt", op

https://www.digibron.nl/viewer/collectie/Digibron/id/tag:RD.nl,20090205:newsml_43b35921e1ce196f9a9529318b725fb1